

– ігрові технології як дидактичні системи застосування різних ігор, що формують уміння вирішувати професійні завдання на основі компетентного вибору альтернативних варіантів: ситуативні, рольові, ділові, організаційно-діяльнісні ігри, імітаційні вправи, вирішення практичних ситуацій і завдань, комп'ютерні ігри тощо;

– тренінгові технології, які ми визначаємо як діяльність студентів з відпрацьовування визначених алгоритмів вирішення типових завдань практики. Сюди належать і психологічні тренінги інтелектуального розвитку, спілкування, вирішення різних ситуацій.

Наведені технології забезпечують інноваційний характер навчально-виховного процесу взагалі та деонтологічної підготовки майбутнього вчителя зокрема, завдяки використанню різноманітних методів і форм навчання, котрі спрямовані, перш за все, на розвиток активності, самостійності, творчості студентів – майбутніх педагогів.

Висновки. Отже, оновлення змісту вищої освіти передбачає застосування компетентісно орієнтованого підходу до його структурування й організації. Один зі шляхів такого оновлення пов'язаний з упровадженням деонтологічного компонента професійної підготовки студентів – майбутніх педагогів у процесі їхньої професійної підготовки в умовах вищого педагогічного навчального закладу.

Література

1. Абдуллина О.А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки / О.А. Абдуллина // Высшее образование в России. – 1993. – № 3. – С. 165–170.
2. Белозерцев Е.И. Педагогическое образование: реалии и перспективы / Е.И. Белозерцев // Педагогика. – 1992. – № 1–2. – С. 61–65.
3. Беспалько В.П. Педагогика и профессиональные технологии обучения / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1995. – 187 с.
4. Богданова І.М. Оновлення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів на основі застосування інноваційних технологій / І.М. Богданова // Педагогіка й психологія. – 1997. – № 4. – С. 174–184.
5. Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы / В.С. Леднев. – М. : Высшая школа, 1991. – 224 с.
6. Лозова В.І. Формування педагогічної компетентності викладачів вищих закладів освіти / В.І. Лозова // Педагогічна підготовка вищих навчальних закладів : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. – Харків : ОВС, 2002. – 164 с.
7. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В.І. Лозова, Г.В. Троцько ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків : ОВС, 2002. – 400 с.
8. Огарев Е.И. Компетентность образования: социальный аспект / Е.И. Огарев. – СПб. : Изд-во РАО ИОВ, 1995. – 39 с.

ВАСИЛЬЄВА О.А.

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Освіта є найважливішим соціальним інститутом, що жваво реагує на всі суспільні зміни. Сьогодні можна впевнено говорити про посилення тенденції інформатизації, комп'ютеризації та інших форм модернізації освіти. В існуючій ситуації конкурентоспроможним стає суб'єкт, який володіє найновішими способами сприйняття й передачі інформації, освічений і практично підготовлений, передусім у професійному аспекті.

Інтенсивні перетворення в економіці та суспільному розвитку країни, поява нових складних технологій потребують постійного підвищення кваліфікації кадрів. Перехід до інформаційного суспільства в умовах інтеграції наук і діалогу культур змінює базові освітні орієнтири – від “освіти на все життя” до “освіти через все життя”, самоосвіти. У зв'язку з цим вища школа орієнтується на пі-

дготовку фахівця, здатного працювати не на рівні дій і операцій (коли мета задана й рефлексії не належить), а на рівні діяльності (коли мета зумовлена сенсом і в людини виникає можливість вибору). У такій ситуації важливим є розвиток професійно важливих якостей особистості викладача – теоретичного мислення, комунікативних, креативних і рефлексивних здібностей.

Змінюється ставлення педагога до професійної діяльності. Актуальним стає саморозвиток, самоосвіта, саморегуляція, самовиховання. Все це – цінності особистісно орієнтованої освітньої парадигми, яка створює умови для реалізації потреб особистості в самовизначенні, самовираженні, самореалізації та самоактуалізації. Мова йде не просто про підвищення рівня освіченості й самостійності майбутніх фахівців, а про формування в них рефлексивних здібностей, а це вимагає створення особливого освітнього середовища.

Разом з тим проблема педагогічної рефлексії педагогів, викладачів вищої школи в сучасних освітніх умовах залишається недостатньо вивченою як у теоретичному, так і в прикладному плані.

В дослідженнях представлені, як правило, психологічні особливості педагогічної рефлексії вчителів середніх навчальних закладів, студентів спеціальних і вищих навчальних закладів або описуються соціально-психологічні методи розвитку рефлексії в організації освітнього процесу з державними службовцями, менеджерами організацій, керівниками виробництва на основі акмеологічного підходу (А.А. Деркач, С.Ю. Степанов, І.Н. Семенов та ін.). Значно менше досліджень, присвячених досвіду використання таких методів у праці викладачів ВНЗ.

Незважаючи на наявність теоретичного й емпіричного матеріалу щодо проблеми рефлексії, досі актуальною залишається потреба в нових фактах, що характеризують педагогічну рефлексію в межах освітнього середовища вищої школи. У теорії і практиці професійної освіти назріла необхідність у підготовці майбутніх учителів, викладачів вищої школи з високим рівнем педагогічної рефлексії, що знайшло своє відображення в психолого-педагогічних дослідженнях А.А. Бізяєвої, Б.З. Вульfoва, Е.Ф. Зеєра, Ю.Н. Кулюткіна, В.О. Сластьоніна, В.І. Слободчикова, В.А. Якуніна та ін.

Мета статті – розглянути філософські та психолого-педагогічні підходи щодо визначення поняття “рефлексія”.

Проблема рефлексії вчителя є далеко не новою науковою проблемою. Аналіз наукової літератури виявив, що вона досліджувалась на філософському, психологічному, педагогічному рівнях і має статус міждисциплінарної.

Слово “рефлексія” походить від латинського “reflexio”, що буквально означає “повернення назад”, “відображення”. На побутовому рівні воно використовувалось у значенні “гнути, згинати, нахилити в зворотному напрямку”. У загальному розумінні рефлексія – це процес самопізнання суб’єктом свого внутрішнього світу, психічних актів і станів.

Поняття “рефлексія” в науку ввів Р. Декарт, який розглядав свідомість як мислення. Йому належать слова: “Усвідомлювати – означає мислити й рефлексувати над власним мисленням”.

Дж. Локк вперше використав поняття “рефлексія” в сучасному значенні, трактуючи її як свідомість свідомості. Він відокремлював відчуття й рефлексію. Рефлексія як джерело особливого знання спрямована на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття мають своїм предметом зовнішні речі.

У працях Дж. Локка і Г. Лейбніца поняття “рефлексія” набуло психологічного відтінку і більшою мірою, ніж раніше, стало відображати самопізнання. Предмет і процес рефлексії опинились у межах одного психічного явища – свідомості.

І. Кант зробив декілька висновків: рефлексія являє собою психічний акт; рефлексію можна розглядати як концентрацію свідомості на самому собі, а також як засіб і форму пізнання.

Г. Гегель розмежував рефлексію на суб’єктивну, пов’язану зі свідомістю, і об’єктивну або ту, що пов’язана з практичною діяльністю. Він описував рефлексію як здатність людської свідомості стати предметом усвідомлення. На початку ХХ ст. А. Бузман вперше ввів поняття “рефлексивна психологія” і визначив її як самостійну дисципліну.

Рефлексія стає об’єктом дослідження діяльності після виокремлення І. Кантом активно-діяльнісного характеру рефлексивних процесів. Цей підхід набуває розвитку в загальній теорії діяльності. Автори цієї теорії (В.В. Лефевр, М.К. Мамардашвілі, Г.П. Щедровицький) розглядають рефлексію як процес у мисленні й діяльності та створюють її власну модель.

Центральним поняттям у запропонованій теорії діяльності виступає схема “рефлексія виходу”. Індивід виходить з попередньої позиції діяча і переходить у нову позицію – зовнішню, як щодо вже виконаної діяльності, так і щодо майбутньої діяльності. Нова позиція називається “рефлексивною”, а знання, що опрацьовуються в ній, будуть “рефлексивними”. Рефлексія, на думку Г.П. Щедровицького, “начебто призупиняється, перериває цей безупинний процес життя й відводить людину мисленнево за його межі. Свідомість виступає як розрив, як вихід із занурювання в безпосередній процес життя для опрацювання відповідного ставлення до нього, заняття позиції над ним”. Такий підхід дає змогу виявити роль і значення рефлексії в освітньому середовищі [9].

Складовими процесу становлення освітнього середовища ВНЗ, на думку сучасних вчених, є рефлексивна діяльність. Кожен створює власний освітній простір як простір входження в культуру відповідно до своїх індивідуальних особливостей. Середовище впливає на розвиток індивіда через діяльність.

Відносини суб’єкта із середовищем набувають конкретного змісту в таких поняттях, як: споглядання, зосередження, співвіднесення, порівняння, збереження, узгодження, зіставлення, сумніви, співчуття, співпереживання, співучасть, сприяння, створення, співпраця, вдосконалення, співіснування, змагання, самокерування, збереження, повідомлення тощо. М.М. Бахтін вважає, що відбувається затвердження й вияв цінності, значущості для людини буття-середовища, що є способом розвитку формування та соціалізації особистості, оскільки воно дає можливість “звернутися до себе”, “йти до себе”, “бути собою”.

Психологія рефлексії протягом тривалого часу цікавила багатьох учених. У радянській психології рефлексію досліджували Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн та ін. Численні дослідження в психології рефлексії буди спрямовані на розробку питань формування й діагностування теоретичного та творчого мислення (В.В. Давидов, А.З. Зак, Д.Б. Ельконін); розвиток мислительних процесів (В.В. Давидов, А.З. Зак, Ж. Піаже) і здатності свідомо регулювати й контролювати своє мислення (І.Н. Семенов, Дж. Дьюї); стимулювання процесів самосвідомості (А.Г. Асмолов, Р. Бернс).

Рефлексія виступає як істотний компонент свідомості, мислення, спілкування, творчості, особистості: А.М. Матюшкін вивчав структуру й умови форму-

вання рефлексивних механізмів саморегуляції мислення; Н.І. Гуткіна – психологічну сутність рефлексивних очікувань особистості; С.Ю. Степанов, Г.І. Катрич – вікові особливості рефлексії; Ю.Н. Кулюткін – рефлексивну регуляцію мислительних дій; С.Ю. Степанов – рефлексивний розвиток пізнавально-творчої активності; Я.Л. Коломинський описав аспекти соціально-психологічної рефлексії.

У психологічній реальності буття людини її мислення не ізольовано від її особистісних особливостей. Навпаки, продуктивність мислення залежить від реалізації особистісної позиції суб'єкта мислення, від глибини його “особистісних смислів”, включення в розв'язання проблеми (О.М. Леонтьєв).

В особистісній сфері людини рефлексія охоплює процеси усвідомлення, самосвідомості:

- рефлексія є гарантом позитивних міжособистісних контактів, визначаючи такі партнерські особистісні якості, як проникливість, чуйність, терплячість, безоцінкове прийняття і розуміння іншої людини тощо (Б.Ф. Ломов);

- рефлексія забезпечує взаєморозуміння й узгодженість дій партнерів в умовах спільної діяльності, кооперації (В.А. Лефевр, Г.П. Щедровицький);

- рефлексія як здатність людини до самоаналізу, самоусвідомлення й переусвідомлення стимулює процеси самосвідомості, збагачує Я-концепцію людини, є фактором особистісного самовдосконалення (А.Г. Асмолов, Р. Бернс, В.П. Зінченко);

- рефлексія сприяє цілісності й динамізму внутрішнього життя людини, допомагає стабілізувати та гармонізувати свій емоційний світ, мобілізувати волюватий потенціал, гнучко ним керувати (В.В. Столін, К. Роджерс).

У сучасній психології рефлексії відсутній єдиний підхід до розуміння феномену рефлексії. Так, у розвивальному напрямі західної психології акцент робиться на особистісному та професійному розвитку майбутніх педагогів. Пріоритет мають такі позиції:

- викладач виступає не в ролі “контролера”, а як консультант і “джерело” пізнання;

- кожний студент отримує реальну можливість вибору “пізнавальних альтернатив”, а викладач заохочує студентів до самореалізації в тій чи іншій формі залежно від рівня їх розвитку;

- можливість максимального розвитку творчого потенціалу і стимулювання здібностей особистості [5].

У межах педагогіки рефлексію досліджували К.В. Вербова, І.Ф. Ісаєв, Б. Ковальов, С.В. Кондратьєва, В.А. Кривошеєв, Ю. Кулюткін, В.О. Сластьонін, Г.Н. Сухобська та ін. А.А. Бізяєва під педагогічною рефлексією розуміє складний психологічний феномен, що виявляється в здатності педагога займати аналітичну позицію щодо своєї діяльності. Автор відокремлює двопланову концептуальну модель педагогічної рефлексії, що має два рівні:

- операціональний (конструктивно-виконавчі, мотиваційні, прогностичні аспекти, що відображаються в рефлексії свідомості);

- особистісний (професійно-особистісна суб'єктна орієнтація вчителя в його діяльності й особистісна включеність у рефлексивну ситуацію) [1].

Б.З. Вульфів розмежовує професійну рефлексію й педагогічну професійну рефлексію. Професійна рефлексія – це співвіднесення себе, можливостей свого “Я” з тим, чого вимагає обрана професія, в тому числі з існуючими уявленнями про неї. Педагогічна професійна рефлексія розуміється ним як профе-

сійна рефлексія, але в змісті, пов'язаному з особливостями педагогічної роботи та власним педагогічним досвідом.

На думку І.А. Стеценко, до структури рефлексивної діяльності педагога входять компоненти:

- мотиваційно-цільовий: потреба в рефлексивній діяльності, позитивне ставлення й інтерес до вдосконалення педагогічної рефлексії, усвідомлення цілей використання педагогічної рефлексії;

- когнітивно-операціональний: знання, що конкретизують теоретичні основи педагогічної рефлексії, професійні уміння вчителя щодо здійснення рефлексивної діяльності;

- афективний: емоції, що супроводжують практичні дії педагога при здійсненні рефлексивної діяльності, почуття впевненості в успіху;

- морально-вольовий: особистісні якості, що сприяють ефективній рефлексивній діяльності [5].

Аналіз досліджень дає змогу стверджувати, що педагогічна рефлексія виконує ряд функцій:

- “забезпечує усвідомлене ставлення суб'єкта до вдосконалення діяльності”, детермінує продуктивні й інноваційні якості творчого мислення (С.Л. Рубінштейн);

- здійснює системну цілісну регуляцію педагогічної діяльності, що виявляється в індивідуальному стилі діяльності (Б.П. Ковалев);

- впливає на професійну адаптацію майбутнього вчителя в процесі оволодіння педагогічною діяльністю (Е.Ф. Зеєр);

- впливає на рівень професіоналізму, педагогічної майстерності, що виявляється в здатності суб'єкта до постійного особистісного та професійного самовдосконалення й творчого зростання на основі психологічних механізмів самоаналізу та саморегуляції (А.А. Бізяєва);

- підвищує продуктивність педагогічної діяльності (А.А. Реан);

- сприяє подоланню та запобіганню таким негативним явищам, як ранні “педагогічні кризи”, “педагогічне виснаження” (Л.М. Мітіна);

- запобігає професійній деформації педагога, дає змогу долати розгляд педагогічних явищ з однієї стереотипної точки зору (Р.І. Смирнова).

Важливими умовами розвитку педагогічної рефлексії як психолого-педагогічної категорії є такі: спеціально організована рефлексивна діяльність, наявність рефлексивного середовища, активізація відносин між учасниками рефлексивної діяльності, актуалізація рефлексивності педагога [2–4; 7; 8].

Спеціально організована рефлексивна діяльність педагога має цілеспрямований, перетворювальний, усвідомлений характер. Викладач вміє перебудувати свою діяльність, спираючись не на емоції, а на чіткий зміст понять і категорій.

Наявність рефлексивного середовища – це система умов розвитку особистості, самокорекції й самодослідження професійних і соціально-психологічних ресурсів. Подібне середовище стимулює співтворчість, створює умови для зміни уявлень про себе як про особистість і професіонала.

Активізація відносин між учасниками рефлексивної діяльності, як умова розвитку педагогічної рефлексії, передбачає, що і викладач, і студент стають суб'єктами діяльності, коли вона є синхронною, коли кожний збагачує діяльність іншого, зберігаючи своєрідність своїх дій. Механізми розвитку педагогічної реф-

лексії полягають саме в переході від суб'єктно-об'єктних відносин до суб'єктно-суб'єктних. Результатом цього стають взаєморозуміння, співпраця, співтворчість.

Актуалізована рефлексивність педагога дає йому змогу подолати педагогічний егоцентризм, знайти новий особистісний сенс для подолання застарілих професійних стереотипів, подальшого професійного зростання.

Особливістю педагогічної рефлексії є її спрямованість на духовний самоаналіз. Педагогічна рефлексія не може бути заповнена або компенсована кимось зовні. Відсутність або недостатня сформованість педагогічної рефлексії робить учителя повністю залежним від зовнішніх факторів – стимулів, обставин, впливів, перетворює його у функціонера і виконавця чужої волі, а його діяльність перетворюється в процедуру, “псевдодіяльність”. Рефлексія за природою самостійна. Вона не підкоряється насильницькому впливу. Рефлексія сприяє тому, що свобода набуває характеру необхідності, потреби зрозуміти себе. Тому навчання майбутніх учителів рефлексії є важливіший засіб формування культури діяльності й культури мислення педагога, шлях реалізації гуманістичної парадигми освіти.

У працях А.В. Бізяєвої і Г.Г. Єрмакової висловлена, на наш погляд, цінна думка: рефлексія сприяє досягненню відповідності середовища й існування особистості. Можливості, умови, способи діяльності, відносини, які розвивають педагог і студент, утворюються в результаті засвоєння культури через особистий досвід. Особистість, проходячи “освітній цикл”, розвивається. Оскільки рефлексія розуміється як “загальний принцип існування, що реалізує фундаментальну здатність людини бути в практичному ставленні до умов свого життя, а не зливатися з ними”, то і педагог, і студент виступають у ролі суб'єктів, які можуть змінювати і освітнє середовище, і себе, вносити в нього щось нове, що утворилося в результаті рефлексії.

Л.М. Ільязова, Л.Б. Соколова розуміють рефлексивне освітнє середовище як сукупність зовнішніх і внутрішніх педагогічних умов, в яких здійснюється активне формування культури педагогічної діяльності, тобто виникає можливість вибору особистістю цілей, змісту, методів самоосвіти й саморозвитку, відбувається зміна уявлень про себе як про особистість і професіонала.

Головною метою освітнього середовища ВНЗ є “входження” студента в культуру, усвідомлення культурних норм і зразків, створення на основі їх опрацювання нових.

Виходячи з вищезазначеного, ціннісним орієнтиром освіти стає формування здатності особистості до самоорганізації в навчальній, професійній діяльності, здатності до самозміни й саморозвитку. Необхідним є створення умов, передусім для психолого-педагогічного забезпечення самореалізації особистості в професійній діяльності, для культивування професійної майстерності, прагнення до творчого саморозвитку, збагачення себе завдяки обміну досвідом у процесі спілкування зі спеціалістами, поглиблення професійної рефлексії. Зміна пріоритетів стає важливим орієнтиром розвитку системи вищої освіти та висуває професійно-педагогічну підготовленість майбутніх учителів до першочергових завдань. Оптимальними умовами, які б надавали можливість працювати в нестандартних професійних ситуаціях, здійснювати проектування діяльності, використовувати прийоми аналізу діяльності, слугують: включення майбутніх учителів у розвивальні та активізувальні ситуації, формування комунікативної компетентності, заняття рефлексивною психологією, проживання нового особи-

стісного досвіду. Забезпечення цих розвивальних особистісних умов досягається різними психолого-педагогічними технологіями, які розробляються різними науковими школами.

Висновки. Вважаємо, що провідним завданням викладача ВНЗ є не вплив на особистість майбутнього вчителя, його свідомість завдяки висуванню педагогічних вимог, а шляхи й засоби входження в освітній простір студента. Об'єктивно це орієнтує викладача на необхідність створення умов для саморозвитку й самовиховання студента. У результаті розгортається діяльність обох учасників освітнього процесу (студента і викладача) з засвоєння основ культури. Правильно побудоване освітнє середовище саме починає діяти, стає активним. Процес його становлення, що відповідає завданням особистісно орієнтованої гуманістичної освіти, відбувається завдяки аналізу та співвіднесенню потреб студентів і середовища, виникненню суперечностей між потребами й можливостями, включенню механізмів рефлексії як засобу подолання кризи, побудові студентом освітнього середовища – від усвідомлення себе в середовищі до перетворення середовища через використання рефлексивних форм діяльності студентів.

Можливості, умови, способи діяльності, відносини освітнього середовища, які реалізує студент через особистий рефлексивний досвід, стають параметрами нового рефлексивного середовища, яке набуває особистісних рис суб'єкта. Таким чином, освітнє середовище, побудоване на рефлексивній позиції – це, передусім, простір для свободи, творчості, що є ознакою гуманістичної освіти.

Література

1. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А.А. Бизяева. – Псков : ПГПИ, 2004. – 216 с.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования : учебное пособие / Э.Ф. Зеер. – М. : Воронеж, 2003. – 480 с.
3. Митина Л.М. Управлять или подавлять: выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности педагога / Л.М. Митина. – М. : Сентябрь, 1999. – 190 с.
4. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 426 с.
5. Орлова И.В. Тренинг профессионального самопознания: теория, диагностика и практика педагогической рефлексии / И.В. Орлова. – СПб. : Речь, 2006. – 128 с.
6. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер принт, 2003. – 508 с.
7. Слободчиков В.И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе / В.И. Слободчиков // Проблемы рефлексии: современные комплексные исследования. – Новосибирск, 1987. – С. 60–68.
8. Семенов И.Н. Психология целостности человека / И.Н. Семенов // Вопросы психологии. – 2007. – № 3.
9. Щедровицкий Г.П. Очерки по философии образования / Г.П. Щедровицкий. – М. : Педагогический центр “Эксперимент”, 1993. – С. 52.

ВИТЧИНКІНА К.О.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЯК ОДНОГО З ВИДІВ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Термін “активність” широко використовується в різних сферах науки як самостійно, так і як додатковий у різних сполученнях. Причому в деяких випадках це стало настільки значним, що сформувалися самостійні поняття, наприклад, такі як: “активна людина”, “активна життєва позиція”, “активне навчання”, “активіст”, “активний елемент системи”.